

Європейський вибір України як фактор впливу на її цивільно-військові відносини

Вадим Скворцов,
старший викладач
кафедри міжнародних відносин
Національної академії оборони України

У статті здійснюється спроба проаналізувати вплив фактора європейського вибору України на цивільно-військові відносини в умовах глобалізації.

В сучасному світі примат національного інтересу щодо формування зв'язків із зовнішнім світом, внутрішньої та зовнішньої політики будь-якої держави практично не викликає заперечень [1, с. 91]. Тим часом в Україні, державній незалежності якої лише 17 років, процеси усвідомлення своїх національних інтересів, уточнення геополітичних цілей і пріоритетів, визначення місця й ролі держави та суспільства в різних інтеграційних схемах, пошук оптимальних варіантів забезпечення національної безпеки триває, і небезболісно. На жаль, як в українському суспільстві загалом, так і в його політикумі не спостерігається однастайності щодо змісту національних інтересів. При цьому громадяни, на загал, позитивно ставляться до участі України в євроінтеграційному процесі. Так, за результатами опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова в червні 2007 року, 50,4 % респондентів підтримували ідею вступу України до ЄС [2]. Що ж стосується української державно-політичної еліти, то жодна з провідних політичних партій не висловлюється проти євроінтеграції. Різниця лише в баченні шляхів, способів і темпів її реалізації.

Європейські прагнення суспільства і держави закріплені в багатьох законодавчих актах України. Найважливішим з них є Закон України „Про Основи національної безпеки України”, а точніше його Стаття 6 „Пріоритети національних інтересів” [3].

Реалізація цього прагнення, в принципі, цілком можлива. Однак для цього необхідно вирішити чимало складних питань. Аналіз однієї з них і є метою цієї статті, а саме: яким чином процес євроінтеграції як зовнішньополітичний фактор впливає на цивільно-військові відносини в Україні?

Українські науковці (зокрема, О. Бодрук, А. Бірюченко, С. Василенко, В.

Гречанинов, А. Гриценко, О. Деменко, Г. Заворітня, О. Ковальова, О. Лисенко, С. Олійник, Г. Перепелиця, А. Соболева, Ю. Шмаленко, І. Храбан) приділяють цій проблемі чимало уваги. Та все ж лишається немало проблем, які вимагають прискіпливого дослідження.

Для подальшого розгляду означеної нами проблеми необхідно уточнити деякі поняття та їх операційні співвідношення.

Гармонізація цивільно-військових відносин (ЦВВ) у державі – це процес вирішення суперечностей, узгодження інтересів і встановлення ефективного механізму взаємин між усіма гілками державної влади та громадянським суспільством, з одного боку, та воєнною організацією держави - з іншого. А також між суспільством у цілому і тим його сегментом, що самоідентифікується та диференціюється державою і суспільством у якості його „військової складової” як умови забезпечення національної безпеки держави.

У країнах з демократичним типом політичного режиму механізм гармонізації ЦВВ склався історично. Нині він має загально визнане визначення - демократичний контроль над Воєнною організацією держави (ДКВО).

Якщо розглядати ДКВО як родові поняття, то видовим стосовно нього може вважатися демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави (ДЦКВО). Термін „цивільний” (Ц) означає контроль над Воєнною організацією держави (ВО) з боку інститутів громадянського суспільства. Цивільний контроль як особлива складова ширшого поняття ДКВО, можливий тільки в державах консолідованої демократії (див. схему).

Схема

Співвідношення ознак „демократичний” і „цивільний” у складних термінах стосовно контролю над Воєнною організацією держави
 Прикметними рисами держав консолідованої демократії, у першу

чергу, є: безперечна реалізація принципу верховенства закону і взаємодія держави з інститутами громадянського суспільства [4]. Відповідний механізм гармонізації ЦВВ повинен мати чітке визнання як з боку держави, так і з боку суспільства.

Що стосується демократичної держави, то є тільки один спосіб формального встановлення моделі ДКВО – прийняття законодавчої бази для її створення і функціонування. Така законодавча база в Україні є. В першу чергу, це: Конституція України [5, Стаття 1], Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” [6], Закон України „Про Основи національної безпеки України” [3].

З боку суспільства має бути неформальне визнання і схвалення моделі ДКВО, що проявляється в традиції її виконання переважною більшістю громадян – представників усіх шарів суспільства (соціальних груп).

Формальним закріпленням реалізації європейського вибору має стати набуття членства в європейських міжурядових та неурядових організаціях.

Зміст впливу зовнішнього фактора євроінтеграції у формалізованому вигляді виражено в нормативно-правових актах відповідних інтеграційних утворень [7, с. 56 – 58.]

Назвемо найвпливовіші регіональні європейські організації та їхні вимоги стосовно ЦВВ в країнах-учасниках.

Рада Європи. Україна з 1995 року вже є членом РЄ, що підтверджує її європейський вибір. Критерії членства, визначені у Статуті цієї організації [8, Преамбула, Статті 3, 4], лишають поза сумнівом зміст впливу цього фактора на політичну систему країн-членів у бік подальшої демократизації, та, відповідно, гармонізації цивільно-військових відносин.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Вона об'єднує всі без винятку країни Європи, а також США, Канаду, азійські та закавказькі республіки колишнього СРСР. Україна приєдналась до цієї організації в січні 1992 року і стала однією з її активних учасниць. Верховна Рада України ще 1993 року схвалила Постанову „Основні напрями зовнішньої політики України”. В цьому документі підкреслюється, що співпраця з ОБСЄ сприяє „повномасштабному входженню України до загальноєвропейського простору” і використанню в цілях забезпечення її національних інтересів механізмів цієї міжнародної організації [9.]

На Будапештському форумі в грудні 1994 року держави-члени ОБСЄ ухвалили Кодекс поведінки, що стосується воєнно-політичних аспектів безпеки [10]. Для нас важливо, що розділ VII (пункти з 20 по 33) Кодексу присвячені „демократичному політичному контролю над військовими, воєнізованими й внутрішніми силами безпеки, а також службами розвідки й поліції”. Таким чином, участь України в ОБСЄ та виконання вимог Кодексу поведінки є ще одним кроком у напрямі реалізації європейських та демократичних прагнень, гармонізації ЦВВ.

Але, безумовно, **вінцем євроінтеграції та її остаточним формальним підтвердженням має стати повноправна участь України в Європейському Союзі (ЄС).**

Але: чи ждуть Україну в ЄС?

Як свідчить дослідження, проведене міжнародним агентством TNS Opinion & Socia у травні 2007 року, в усіх країнах ЄС підтримується подальше розширення Союзу. При цьому понад 55 % опитаних у шести найбільших країнах ЄС – Великій Британії, Іспанії, Італії, Німеччині, Польщі та Франції – підтримують вступ України до ЄС, якщо Україна виконає необхідні для цього умови. Прикметно, що найбільшою підтримкою користується можливий вступ України до ЄС серед європейської молоді – так думку поділяє 63 % людей віком 18 - 30 років [2]. Це підтверджує те, що Україні не слід очікувати нездоланих перешкод з боку європейської громадськості у цьому питанні.

Що є найважливішою умовою для здобуття Україною членства в ЄС?

Відповідь на це запитання сформульовано в Договорі про Європейський Союз: „...Зasadничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів – свобода, демократія, шанування прав людини та її засадничих свобод, верховенство права (правова держава)...” [11, Стаття 6]. „Будь-яка європейська держава, що шанує принципи, сформульовані в частині першій Статті 6, може звернутися з поданням щодо набуття членства в Союзі” [11, Стаття 49]. Отже без подальшої демократизації суспільства українській державі вирішити завдання євроінтеграції неможливо.

Тут варто ще раз нагадати загальноновизнаний постулат: демократичний устрій держави та гармонійні цивільно-військові відносини в суспільстві, що встановлюються й підтримуються за допомогою демократичного контролю над воєнною організацією держави, діалектично взаємопов'язані. Вони є такими ж атрибутами демократичної держави, як свобода слова, верховенство закону тощо.

Існує тісний взаємозв'язок цивільно-військових відносин, типології моделей контролю над Воєнною організацією держави, демократії та інституційної структури ЄС.

По-перше, ЄС – це міждержавне об'єднання, в якому держави зберігають незалежність і суверенітет з централізованою координацією питань, що становлять спільний інтерес. Інституційна система ЄС має структуру, що містить взаємопов'язані та взаємодіючі елементи. Інституційна структура в Євросоюзі характеризується переважно за допомогою „трьох опор”, що відображають різні сфери інтеграції. Базовою „опорою” є економічна. Друга „опора” – сфера зовнішньої політики та безпеки. Третя – внутрішні справи і судочинство [12, с. 44].

По-друге, проблеми, що стосуються другої і третьої „опор”, розв'язуються на рівні національних урядів (міждержавне співробітництво). Сегмент ЦВВ і КВО політичної системи держав в інституційній структурі

Вадим Скворцов

ЄС стосується переважно саме цих „опор”. Загальносоюзні структури на міжурядовому рівні інтеграції можуть ухвалювати свої рішення та рекомендації, однак вони не мають прямої дії стосовно суверенних держав. Держави-члени ЄС беруть їх до уваги, але їх виконання залежить від того, чи будуть вони закріплені в законодавстві, рішеннях урядів, судів тощо кожної держави.

По-третє, однозначним є те, що політичний режим у країні-члені Союзу повинен бути демократичним. Проте форми їх державного устрою не належать до компетенції ЄС.

Виходячи з вищезазначених положень, можна висловити такі міркування.

З огляду на те, що ЦВВ і КВО в будь-якій державі є „похідними” від типу політичного режиму, то в країнах-членах ЄС вони обов'язково демократичні. Це відображається в самому терміні „**демократичний контроль над Воєнною організацією держави**”. Відтак у цих країнах модель КВО має бути саме ДКВО. Вона є родовою.

Оскільки існування та функціонування ефективної моделі ДКВО є необхідною умовою подальшого розвитку та консолідації демократії, то в країнах-членах ЄС складаються передумови розвитку громадянського суспільства. Участь його інститутів у демократичному контролі над Воєнною організацією держави є умовою якісно іншої моделі, а саме моделі демократичного **цивільного контролю (ДЦКВО)**, що є видовою моделлю стосовно родової моделі ДКВО. Відповідно, модель ДЦКВО дозволяє вирішувати суперечності не тільки між усіма гілками державної влади та силовими структурами, але й між громадськістю та воєнним сегментом суспільства, що є необхідною умовою гармонізації ЦВВ.

Конкретні моделі ДКВО в кожній країні-члені ЄС визначаються багатьма факторами, найважливішими з яких є форми державного ладу та правління, але державний лад та форми правління суверенних країн не є предметом компетенції Союзу.

За характерною ознакою демократії – верховенства права, у будь-якій демократичній державі модель ДКВО має бути закріплена в національному законодавстві (але не обов'язково в одному спеціальному законі – як в Україні).

Із зазначеного впливає лише одна жорстка вимога до ЦВВ: модель контролю над воєнною організацією в державі-члені має бути демократичною, а саме – ДКВО.

У багатьох нормативно-правових актах України, наприклад, у Законі „Про Основи національної безпеки України” [3], Указі Президента України від 8 липня 2002 року про затвердження рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 року „Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)” [13], не кажучи вже про політичні заяви та декларації політиків різного рівня, європейські та євроатлантичні інтеграційні прагнення розглядаються

поряд, як заємопов'язані.

Який вплив на реалізацію прагнення до інтеграції в ЄС, встановлення ефективної моделі ДКВО та гармонізацію ЦВВ може справити можлива інтеграція в НАТО?

Спочатку поставимо кілька конкретних запитань і спробуємо дати на них відповіді.

1. Чи може країна вступити до ЄС, якщо вона не є членом НАТО? – Так, може. Це, наприклад, Австрія, Ірландія, Кіпр, Мальта, Фінляндія, Швеція.

2. Чи має країна – член НАТО більше шансів стати членом ЄС у порівнянні з іншою європейською країною? – За інших рівних умов – так! Чому?

Відповідаємо.

Порівнюємо обидва союзи з позицій демократичного виміру.

Хто був засновниками обох союзів?

З Преамбули Договору про ЄС. Глави всіх дванадцяти держав-засновників (усі перелічені) „...підтверджуючи свою відданість принципам свободи, демократії, верховенства права [правової держави], шанування прав людини та засадничих свобод, ...вирішили заснувати Європейський Союз...” [11].

З Преамбули Північноатлантичного договору: „...Сторони цього Договору, підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй та своє прагнення жити у мирі з усіма народами і урядами, сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особи й верховенства права...” [14].

Обидва договори підписали демократичні держави. Політичні вимоги стосовно дотримання принципів демократії у країнах-засновниках як НАТО, так й ЄС були подібними.

Хто може приєднатися до союзів?

Зміст вимог Статей 6 і 49 Договору про ЄС (див. вище).

Зміст вимог Північноатлантичного договору: „...Сторони можуть за одностайною згодою запросити приєднатися до цього Договору будь-яку іншу європейську державу, здатну втілювати у життя принципи (див. вище) цього Договору і сприяти безпеці у північноатлантичному регіоні” [14, Стаття 10].

Як бачимо, до обох Договорів можуть приєднатися тільки демократичні європейські держави.

Якими є критерії набуття членства в союзах?

З одного боку, основним, першим „політичним” із Копенгагенських критеріїв для набуття членства в ЄС є: „...стабільність інститутів, які є гарантами демократії, верховенство закону, прав людини, повага прав меншин і їх захист” [15, с. 38 – 42].

З іншого боку, є деякі **неофіційні** критерії для претендентів вступу

до НАТО. Очікується, що вони будуть: демонструвати відданість принципам верховенства права та прав людини; встановлювати належний демократичний та цивільний контроль над своїми збройними силами [14, с. 70 - 71].

Цей підпункт має особливе значення, тому розглянемо його докладніше.

Звернемо увагу на модель контролю. У багатьох інших документах, а також у заявах політиків і посадових осіб йдеться про „демократичний цивільний контроль” над збройними силами (ДЦК) або просто про „демократичний контроль” (ДК) чи „цивільний контроль” (ЦК), „демократичний політичний контроль” (ДПК) тощо як загальну вимогу до держав-членів. (До речі, певна різниця між термінами свідчить, що оперативний категоріальний апарат у цій галузі знань і практичної діяльності ще остаточно не склався).

Виходячи з наведених положень, маємо підстави для висновку, що вимога „демократичного та цивільного контролю” (ДЦК) є, швидше за все, вдалою спробою сформулювати назву зразка моделі, до якої повинні прагнути не тільки держави-кандидати в члени, але і деякі „старожили” НАТО. До речі, саме термін ДЦК використовується для означення моделі контролю у Законі України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” [6].

Звернімо увагу на об'єкт контролю. Тут існує розбіжність між сформульованими вимогами НАТО та Закону України. Це питання: „над ким контроль”? Над Збройними Силами (за документами НАТО), але над Воєнною організацією держави (за Законом України)? Це важлива обставина, адже прагнення України відповідати неофіційним критеріям членства в НАТО було одним із спонукальних мотивів прийняття Закону. На нашу думку, скоріше за все це обумовлено бажанням України відповідати не тільки вимогам Альянсу, але й найвищим стандартам демократії, згідно з якими ДЦК поширюється на всю Воєнну організацію, а не тільки на одну її складову – Збройні Сили. Для НАТО з часу заснування важливо було позиціонуватися в якості воєнно-політичного союзу. Головною метою Альянсу, у першу чергу, є „...здійснення колективної оборони та підтримання миру і безпеки...” [14, Преамбула]. Саме тому вимоги до Збройних Сил та оцінка їх якості є першочерговою компетенцією Альянсу. Звідси: жорсткі вимоги не обов'язково мають поширюватися на інші складові Воєнної організації держави, бо вони призначені для виконання внутрішніх функцій.

Розглянемо ще одне питання. Чому, на відміну від ЄС, у НАТО існують тільки неофіційні критерії щодо членства?

На нашу думку, для цього є кілька причини.

Перша випливає з попередньої тези. Так, у чинній Стратегічній концепції Альянсу 1999 року підкреслюється: „Забезпечення адекватного військового потенціалу ...в спільній обороні залишається головним

стратегічним завданням Альянсу" [16, Пункт 28]. Для НАТО найголовніше – забезпечення безпеки та колективної оборони членів. Отже може скластися ситуація, коли це головне призначення організації виявиться вирішальним, а тому інші відійдуть на другий план.

Друга причина пов'язана з першою. Пригадаймо недавні події. 1994 року президенти та керівники урядів країн-членів НАТО ухвалили політичне рішення про можливість розширення Альянсу за рахунок демократичних країн Східної Європи. 1995 року фахівці здійснили дослідження з метою визначення „чому” і „як” прийматимуть до Альянсу нових членів. Результати було передано зацікавленим країнам-партнерам (за програмою ПЗМ) і оприлюднено [17, с. 185]. Саме результати цього дослідження стали основою неофіційних критеріїв членства. С. Лунн, Генеральний секретар Парламентської асамблеї НАТО, так описує засідання, на яких підбивалися підсумки досліджень. „...НАТО оголосило, що демократичний контроль над Збройними Силами держави (ДКЗС) є однією з умов, виконання якого Альянс буде враховувати при оцінці готовності своїх майбутніх членів... Хоча НАТО надавало особливого значення ДКЗС, у рамках Альянсу не існувало будь-яких прикладів єдиної моделі. ...Один з учасників Альянсу на такому засіданні зазначив: „Як тільки ми наблизимося до згоди за критеріями, хтось із нас повинен буде піти” [18, с. 112 - 113].

З викладеного вище випливає, що основні вимоги ЄС і НАТО до своїх членів збігаються. У першу чергу це стосується політичних критеріїв, а саме – політичного режиму, який повинен бути демократичним. Що стосується ЦВВ, то на цей час спільною вимогою як ЄС, так і НАТО є: модель контролю над ЗС має бути демократичною. Подальшим шляхом вдосконалення ДКВО та гармонізації ЦВВ у країнах-членах цих організацій є консолідація демократії, у першу чергу – за ефективною участю громадянського суспільства.

Поставимо ще дуже актуальне запитання. Чи може сприяти участь країни в програмі План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) досягненню мети євроінтеграції держави (набуттю членства в ЄС)?

Із змісту ПДЧ, у якому „... претендентам пропонується перелік заходів, з якого вони можуть вибрати ті, що, на їх думку, є найціннішими...” [19], випливає, що саме зміст індивідуального плану та його виконання країною, у принципі, може бути використаний для досягнення, у тому числі, й політичних критеріїв, таких як демократизація держави і суспільства, дотримання громадянських прав і свобод, верховенства закону тощо, які є аналогічними в ЄС і НАТО.

Ніхто не наполягає на тому, що членство чи в НАТО, чи в ЄС є необхідною умовою демократизації сучасної України. Навпаки, саме демократизація є необхідною умовою членства як у НАТО, так і в ЄС. Але, за умови поєднання цих цілей, цей непростий шлях можна пройти легше і швидше.

Прикладом здійснення впливу міжнародного фактора інтеграції на

Вадим Скворцов

ЦВВ, об'єднання зусиль демократичних країн у цьому питанні є створення Женевського центру демократичного контролю над збройними силами (ДКЗС). Цей міжнародний фонд утворено 2000 року за ініціативою швейцарського уряду. У його Раді беруть участь 47 держав і кантон Женева, серед них є представники всіх держав-членів ЄС і НАТО. Для нас особливе значення має розроблений Центром для країн СНД модельний закон „Про парламентський контроль над військовою організацією держави” [20]. Це переконливий доказ впливу міжнародного фактора інтеграції на КВВ в Україні, оскільки Закон України 2003 року „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” спирається на рекомендації цього документа. До речі, серед усіх країн СНД такий закон прийнято тільки в Україні.

Отже завдяки посиленню співпраці і творчому врахуванню вимог міжнародних міжурядових та неурядових організацій, у тому числі й стосовно ЦВВ, може бути реалізована самоідентифікація та диференціація України в європейській цивілізації і серед демократичних держав світу. Тут можемо перефразувати В. Маяковського: говоримо „європейський вибір” – маємо на увазі „демократизація”; говоримо „демократизація” – маємо на увазі „європейський вибір”. Або: говоримо „демократизація” – маємо на увазі „гармонізація ЦВВ”; говоримо „гармонізація ЦВВ” – маємо на увазі „демократизація”.

Висновки

1. Європейська інтеграція України та демократизація суспільства – це ідеї, навколо яких сьогодні спостерігається відносний консенсус як з боку наукової спільноти, так і серед громадян та української державно-політичної еліти. Ці процеси є вагомими факторами впливу на політичну систему та сегмент ЦВВ у державі.

2. Важливою умовою євроінтеграції (набуття членства в ЄС) є, серед інших, подальша демократизація країни. Вирішення ж цього завдання неможливе без ефективної моделі ДКВО та конкретних дій щодо гармонізації ЦВВ у суспільстві.

3. Порівнюючи вимоги міжурядових та міжнародних організацій офіційної Європи до ЦВВ і КВО в європейських державах, слід зазначити наступне. Найбільш чітко ці вимоги сформульовано в Кодексі поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки, прийнятому ОБСЄ 1994 року. Отже повне виконання вимог цього Кодексу покриває собою виконання вимог інших інтеграційних об'єднань (у тому числі ЄС і НАТО), до участі в яких прагне Україна. Вимоги ЄС і НАТО стосовно демократичного політичного режиму в державі-члені, моделі ДКЗС та гармонізації ЦВВ збігаються, тому виконання критеріїв членства за цими параметрами однієї з організацій фактично є виконанням критеріїв іншої. З боку неурядових міжнародних організацій дуже корисними для вдосконалення моделей КВО та гармонізації ЦВВ є детальні, але неофіційні рекомендації

Женевського центру демократичного контролю за Збройними Силами.

4. На сьогодні формальна правова модель ДКВО в Україні, закріплена в Законі України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, відповідає офіційним і неофіційним стандартам європейських структур, у тому числі ОБСЄ, РЄ та ЄС, відповідно модель ДКЗС - вимогам НАТО до своїх членів та рекомендаціям Женевського центру ДКЗС. Вона не тільки не стримує прагнення України до інтеграції у світову демократичну спільноту та ЄС, але й сприяє цьому процесові.

5. Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” може стати цілком діючим тільки за умов сформування повноцінного громадянського суспільства. А доти можна говорити про реальний демократичний контроль тільки з боку державних інститутів. Та вже сам факт існування цього Закону є каталізатором демократичних перетворень у країні і сприяє гармонізації ЦВВ.

6. Конституційна реформа у різних пропорованих її варіантах не зможе призвести до повного морального старіння законів, але може призвести до зміни функцій суб'єктів контролю. Якщо це станеться, то необхідно буде прийняти принаймні нові редакції законів „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави” та „Про Основи національної безпеки України”.

7. Існує необхідність розширити співробітництво із законодавцями держав-членів НАТО, ЄС, СНД та міжнародними міжурядовими й неурядовими організаціями для пошуку шляхів гармонізації ЦВВ та удосконалення законодавства в цієї сфері.

Перспективи подальших розвідок

На нашу думку, найважливішим напрямом подальших наукових пошуків є створення уніфікованої системи фундаментальних та операційних понять згідно з положеннями формальної логіки та тенденцією до поширення використання термінів англійського походження в українській мові. Без вирішення цієї проблеми прогрес у наукових дослідженнях у сфері ЦВВ може стати проблематичним.

У статті ми лише згадали про вплив на КВВ одного зі складових фактора глобалізації – європейської інтеграції України. Тим часом ця проблема потребує глибоких досліджень, зокрема щодо напрямів і механізмів імплементації міжнародних нормативно-правових актів стосовно ЦВВ та КВО в законодавство України, впровадження норм законодавства в повсякденне функціонування держави, її воєнної організації та суспільства в цілому.

Література:

1. Зовнішня політика України - 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. За ред. Г. М. Перепелиці. - К.: ВД „Стилос”, 2007. - 272 с.
2. Україна - ЄС: до нового етапу співробітництва. Валерій Чалий. 28 грудня 2007 // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова // <http://www.uceps.org/ua/show/1542/>
3. Закон України „Про Основи національної безпеки України” № 964 - IV від 19.06.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 351. С. 1202 - 1210.
4. **Linz J., Stepan A.** Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. P. 5.
5. Конституція України. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222 - IV від 08. 12. 2004. // Відомості Верховної Ради України. - 2005, № 2, Ст. 44.
6. Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” № 975 - IV від 19.06.2003 р. / Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 46. - Ст. 366. - С. 1481 - 1492.
7. Политический анализ и прогнозирование: учеб. пособие / А. С. Ахременко. — М.: Гардарики, 2006. — 333 с.
8. Статут Ради Європи, Лондон, 5 травня 1949 року // Зібрання чинних міжнародних договорів України. - 2006 р., № 5, (№№ Книга 2), с. 435, ст. 1270.
9. Постанова Верховної Ради України „Про Основні напрями зовнішньої політики України” від 02. 07. 1993 № 3360 - XII / „Голос України” від 24.07.1993.
10. Кодекс поведения, касающийся военно-политических аспектов безопасности. Принят на Форуме СБСЕ по сотрудничеству в области безопасности в Будапеште 3 декабря 1994 года. - Отдельное издание ОБСЕ. - Серия „Программа немедленных действий”, 1994. - № 7. - 14 с.
11. Договір про Європейський Союз. Дата прийняття: 1992. 02. 07. (Консолідована версія) / Довідник з Європейської інтеграції / http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=6&id=74
12. Європейський Союз: Підручник / Колектив авторів. Видання друге, доповнене та виправлене. - К.; НАОУ, 2008. - 397 с.
13. Указ Президента України від 8 липня 2002 року № 627/2002 Про затвердження рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 року „Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)” (виклад) / Міжнародні міжурядові організації: Навчальний посібник / Видання друге, доповнене та виправлене. / Під загальною редакцією О. І. Пошедіна. - К.; НАОУ, 2008. - 280 с.

14. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. / НАТО – Публікації <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/805.htm>

15. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України. Аналітичне дослідження. – К.: Інститут євроатлантичного співробітництва, 2007. – 84 с.

16. Стратегічна концепція Альянсу 1999 року / НАТО – Публікації / <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/819.htm>

17. НАТО: Довідник. – Брюссель, 2006. 383 с.

18. **Симон Лунн**. Демократический контроль вооруженных сил в теории и на практике. / Connections The Quarterly Journal – Том I, № 4, Декабрь, 2002г. – С. 111 - 137.

19. План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). (Запроваджено 24 квітня 1999 року на саміті НАТО у Вашингтоні) / НАТО – Публікації / <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/1663.htm>

20. Модельный закон „О парламентском контроле над военной организацией государства” / Демократический контроль над военной сферой в России и странах СНГ. Под. ред. А. И. Никитина. – М.: Эслан, 2002. 248 с. С. 181 – 192.